

व्याकरणबोधः ।

सक्षिप्तटाकावित ।

प्रथमभाग ।

पण्डितकान्हेयात्रिपाठिना

पाटलीपुत्रम्यराजकीयपाठशालाचतुर्थसंस्कृताध्यापकेन

विरचित ।

व्याकरणबोधः

WITH SHORT NOTES

PART I

*Containing Methods of Cases, Samasas, Change
of Voices and Conjugation of Important
Verbs etc*

BY

PUNDIT KANHEYA TRIPATHI

1st Pundit Patna College School

PRINTED BY SHRI GANESH SINGH & RADHA NILAS PRIS
BANKIPORE

(All rights reserved)

THIS LITTLE BOOK

IS

DEDICATED

TO

THE LATE BABU BHOOP SEN SINHA B A B L,
GOVT HEADER OF GAYA

AS

A TOKEN OF REGARD FOR HIS LOVE FOR THE
SANSKRIT LANGUAGE

BY THE AUTHOR

PREFACE

—o—

Babu Ram Prakash Sen Sinha Zemindar of BOWRI (Gya) considering that the Sanskrit Grammars existing at present are not easily comprehensible to young students requested me to prepare a grammar of the Sanskrit language which may remove the difficulties of reading for the Entrance and F A Examination

So at his request this little book has been prepared with a view to remove to a certain extent the difficulties of the students The other parts will soon follow

To aid the memory of the students and to facilitate its being got up by them, the rules have been stated in simple Sanskrit poetry

The cases of nouns have been fully dealt with, according to Siddhant Kaumudi Samasas, conjugations of important verbs and rules for changing their voices are fully given in this little book and whereby difficulties of students have been considerably made easy

If this little book be found to combine usefulness and simplicity it will have attained its aim and I shall consider my labour amply repaid

BA KIPORE
The 20th August
1890

} KANHAIYA LAL TRIPATHI

वंशवर्णनम् ।

ब्रह्मावर्तोलक्ष्मिने दिग्भिर्भागे गीरीधाम का यकुब्जे प्रसिद्ध ।
 रम्यो विद्वद्भार्य्यु दे युतोहि पट्कोशा ते का तद्भार्या त्रितोऽस्मि ॥१॥
 तत्रात्रमद् धर्मभृता पुरोग पत्रिकीर्ति द्विजराजगाय ।
 त्रिपाठिपर्य्य श्रुतपारद्वया श्रीमोतिलाल सकुलान्तम ॥२॥
 ततोऽभवद् वशकर प्रमाणः श्रावणलाल मुत्रिषां वरेण्य ।
 दिगतमामत्तशिष्यामणीना प्रभाप्ररोहैस्तुरिताङ्गप्रियञ्च ॥३॥
 समस्तत्रिचार्यत्रपारगेण येनाशुधियाजितकीर्तितृ दे ।
 सुधारणेन मयूखजालै शुभ्रीकृता सर्वदिगतभूमि ॥४॥
 ततो व्यजायत समासारा पुत्रास्वयस्तद्गुणरूपतुल्या ।
 यैरात्मकीर्त्या त्रिभिर्गुणैश्च वशीकृता सर्वनृपा महात्त ॥५॥
 तत्रापि रामस्तुलसीतिपूर्वो ज्येष्ठो महात्मा सुवरा दयालु ।
 श्रीशम्भुपादाम्बुजसक्तचेना विद्वज्जनाराजनलक्ष्मीर्ति ॥६॥
 य म्यप्रतापेन गुणैश्च रम्यै नीत्या च पीरान् सकलान् जिगाय ।
 दिगतसङ्गीतविशालभीर्तीन् विद्वज्जनांश्चात्मप्रश निनाय ॥७॥
 श्रीकृष्णार्म्माच त्रिनममूति ज्येष्ठस्तथा श्रीसुखनासिशर्मा ।
 पुत्रानुभी तस्य समानशीली त्रिचाचणीत्रै सुधियात्रभूनाम् ॥८॥
 य पाटलीपुत्रपुरस्थत्रिचासुमिदरे शिष्यगणान् द्वितीयः ।
 अ यापयत्यत्र हिराजकीये प्रोफेसरस्या पदवीं प्रपन्न ॥९॥
 त्रिदारस्तस्य कनिष्ठवत्तु श्रीद्वारकादत्त इति प्रसिद्ध ।
 प्रियन्वदो मे जनको महात्मा तत्रैव चक्रे वसति सभ्रात्रा ॥१०॥
 तदात्मजैरपि गुरुप्रमादात् श्रीकृष्णदत्तेन मयाव्यधायि ।
 त्रिपाठिना व्याकरणप्रबोधऽत्राशुबोधाय मुदे नुभानाम् ॥११॥

प्रार्थना ।

सगोत्रो निर्मितमत्रिधौ वा किञ्चिन्मदीय स्वल्प यदत्र ।
 त क्षम्यता त्रै सुभै र्दयार्द्रै रित्येव याने त्रिविधान् त्रितीत ।

क र्वियाशास्र त्रिपाठिना ।

व्याकरणबोधः ।

प्रणम्य शारदां देवीं कृष्णादत्तत्रिपाठिना ।
क्रियते छात्रबोधाय मया कारकचन्द्रिका ॥

•कारक प्रकरणम् ।

स्यात् प्रातिपदिकार्थे षि लिङ्गसङ्ख्याप्रमाणके
विभक्तिः प्रथमा नित्य विभुजानि यथा लता ॥१॥
नियतोपस्थिति र्यस्य स प्रातिपदिकार्थकः ।
नित्यलिङ्गा अलिङ्गाश्च तस्योदाहरणं मतम् ॥२॥
एको द्वौ बहुवो द्रोणो व्रीहिरित्यादयो यथा ।
सम्बोधनेऽपि सा ज्ञेया यथा हेराम हे विभो ॥३॥
निपातेनापि सप्रोक्ता विभक्तिः प्रथमा यथा ।
भवन्त मन्यते लोको विद्वानिति यथार्थतः ॥४॥

• “कर्ता कर्म करण च सप्रदान तथैव च ।

अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट्” ॥

१ यस्मिन् प्रातिपदिके उच्यते यस्वार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स प्रातिपदिकार्थ इति निर्गच्छितार्थः ।

२ द्रोणरूप यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यर्थः ।

३ अत्र निपातशब्देन इत्यादयः शब्दा ज्ञेयाः ।

४ यत्र कर्तरि प्रत्ययो भवति तत्र कर्ता, उक्तस्य, कर्म

“शत्रून् गमयत् स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् ।
 आशयञ्चामृतं देवान् वेदमध्यापयद्विधिम् ।
 आसयत् सज्जिते पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः” ॥१६॥
 नीवद्घोर्नेवपूर्वोक्तविधिं कार्य्यं कदाचन ।
 नाययति प्रभुर्भृत्यैर्वाहयत्याशु वा भरम् ॥१७॥
 आदिवाद्योर्न पूर्वोक्तो विधिः कार्य्यो मनोपिभिः ।
 वटुना चादयत्यन्नं खादयत्यथवा पिता ॥१८॥
 नियन्तृकर्तृकस्यात्र न निषेधो यस्मै मतः ।
 वाहयति यथा वाहान् रथं सूतस्त्वरान्वितः ॥१९॥
 देशकालादिभिन्नं वै येषां कर्म न दृश्यते ।
 अथ तेऽकर्मका ज्ञेया धातवः पूर्वकर्मणि ॥२०॥

१६ यथा शत्रुषु अगमयन्त्यान् हरिः प्रैरयदिति वाक्य-
 तो हरिः शत्रून् स्वर्गमगयत् । अवेदार्थमवेदन्त्यान् हरिः प्रैर-
 यदिति हरिर्वेदार्थं स्वानवेदयत् । देवा अमृतमश्नन्, विधिर्वेद-
 मध्येत, पृथ्वी सज्जिते चासत्, इति वाक्येषु पूर्वोक्तान् देवादीन्
 कर्तृन् हरिः प्रैरयदिति वाक्यतो हरिर्वेदान्मृतमाशयत्, विधि-
 वेदमध्यापयत्, पृथ्वीसज्जितेचासयदिति सर्वेषाण्यन्तकर्तृषु
 शत्रुप्रसुद्धेषु ण्यन्तावस्थायां द्वितीयैव भवति । हरियसर्वेषु सर्व-
 क्रियापदानां कर्तृपदज्ञातव्यइति दिक् ।

१७ नीवद् अदखादिति धातूनां ण्यन्तेऽण्यन्तकर्तृरि-
 पूर्वोक्त विधिर्द्वितीयेति यावत् न भवति, अपितु तृतीया विभक्ति-
 भवति ।

२० पूर्वं कार्य्यं

अथिवक्षितकर्मणो धातवो नात्र समताः ।
 लक्ष्मणो देवदत्तेन पाचयत्यत्र नो विधिः ॥२१॥
 कल्पार्थानां दृशेद्यैव पूर्वकर्ताऽथ कर्मभाक् ।
 भाषयति यथा पुत्रं जनको धर्मसंहिताम् ॥२२॥
 दर्शयति हरिं भक्तान् गुरुः सर्वार्थदो भुवि ।
 कल्पयति यथा गाथा देवदत्त स्वधासकम् ॥२३॥
 दृक्त्वोर्वा कर्मसंज्ञः स्यात् पूर्वकर्ताऽथ यो यथा ।
 दासं दासेन वा भारं हारयत्याशु मानवः ॥२४॥
 अभिवादिदृशो पूर्वविधिः स्यात् वात्मनेपदे ।
 अभिवाद्यते देव भक्त भक्तेन वा गुरु ॥२५॥
 शोड्स्थासामधिपूर्वाणां साधार कर्मसंज्ञकः ।
 अधिशेते हरि स्वर्गमध्यास्ते वाधितिष्ठति ॥२६॥
 अभिनिवृन्दपूर्वस्याधार कर्मविशो मतः ।
 अभिनिविशते लोकः सन्मार्गं राजशासनात् ॥२७॥
 क्वचिन्नो कर्मसंज्ञः स्यादाधारस्तस्यनिश्चितम् ।
 अभिनिवेश एव स्यात्पापे यस्य, स पातकी ॥२८॥

२४ दृधातो लधातोयाण्यन्तकर्तुं षिक्तन्ते कर्मसंज्ञा वा भवति । यदाकर्मसंज्ञा, अण्यन्तकर्तुर्न भवति तदा तत्र तृतीया विभक्तिरेव भवतीति विशेषार्थः

२५ अभिपूर्वस्य वादिधातोर्दृशिधातोश्चात्मनेपदेऽण्यन्तकर्तुं कर्मसंज्ञा षिक्तन्ते वा भवति । कर्मसंज्ञाभावे तत्र तृतीयेद-
 ष्यापत्तेः ।

उपान्वध्याडपुरोगस्याधार कर्मा वसोगत' ।
 अध्युवास हरिभूमिं तद्धारोहरणाय वै ॥२८॥
 अभुञ्ज्यर्थस्य चाधारो वसधातोर्न कर्म भाक् ।
 उपावसति कृष्णोऽसौ वने गोचारहेतवे ॥३०॥
 "उभसर्वतसो काय्या धिगुपय्याद्विषु त्रिषु ।
 द्वितीया त्रिडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते" ॥३१॥
 गोपा उभयतः कृष्ण सर्वतः सन्ति नित्यशः ।
 कृष्णाभक्त तु धिग्नोके लोभिनधिक्वचमानव ॥३२॥
 उपर्युपरि लोक षाऽधोऽधोऽध्यधि हरि विभु ।
 परिभ्रन् जनान् नित्य सुहृत्तान् शास्त्रि दग्दत ३३
 अन्तरेणान्तरायोगे निकषा समया तथा ।
 हाभित परित्तीनित्य द्वितीया स्यात्प्रतैरपि ॥३४॥
 अन्तरेण अम विद्या लभ्यते नैव केनचित् ।
 अन्तरा त्वा च मा विष्णु निकषा समया गिरिम् ३५
 अमित परित्ती गङ्गा साधवी निवसन्ति वै ।
 विष्णु प्रतिपुरा सर्वे जग्मूरावणपीडिता ॥३६॥
 लक्षणे लक्षितेऽनुद्य सतत कर्मा स ज्ञक' ।
 द्वितीया स्याद् यथा तत्र जप प्रावर्षदाश्वनु ॥३७॥

३३ ईश्वरी दण्डेनोद्भूतानुन्मार्गगामिनो लोकान् शास्त्रि दण्डयतीत्यर्थः ।

३५ निकषा समयेतिपदद्वय समीपार्थबोधकमध्ययम् ।

३७ अकारादित्यभूतकथने भागे वीष्वायाश्च प्रतिपर्यनु, योगे द्वितीया विभक्तिर्भवति । हेतुभूतलघोपलक्षित वर्षणमि तराशयः । आश-अनु, इति पदच्छेदयात्रकार्यः ।

तृतीयार्धेऽनुरुक्त. स्यात् मीनान्ववमिता सर ।
 अनु विष्णुसुरा नित्य हीनार्धेऽपि तथा विधः ३८
 इत्य भूतविधानेऽर्थे नक्षणे भागधीषयो ।
 पर्यनुप्रतियोगे हि द्वितीया सर्वममता ॥३९॥
 मौदामिनी यथा भाति वृत्तं पर्यनु वा प्रति ।
 प्रति, सिञ्चति नोदोऽयं पर्यनु वा तरु तरुम ॥४०॥
 पर्यनु प्रति रामं वा भक्ती धावति चेतसा ।
 रुद्राणी श्रेङ्कर पर्यनुप्रति वा यथा स्मृता ॥४१॥
 नक्षणे भागवर्जेऽपि द्वितीया चाभियोगत ।
 अभि विष्णुं ययु सर्वे देवा इन्द्रपुरसरा ॥४२॥
 अतिक्रमे च पूजाया द्वितीया वाऽति योगत ।
 अति देवान् विभु कृष्णस्याति रोगान् क्षयी यथा ४३
 पदार्थान्ववसर्गोच गर्हासम्भावनै तथा ।
 समुच्चय इति द्योत्येऽप्यर्थेऽपि कर्मसञ्ज्ञक ॥४४॥

३८ सरसा भाक सव्यहेति फलितार्थ, सुरा सूर्यया विष्णो हीना इत्यर्थ ।

४१ पार्वती महादेवस्य भाग इत्याशय ।

४२ अभियोगत, अभियोगेनेत्यर्थ (अभियोग + तसिप्रत्यय)

४४ पदार्थो वस्तुमात्र अन्ववसर्गं कामाचारानुज्ञा, गर्हा निन्दा, सम्भावन शक्त्युत्कपसाविष्कर्तुमित्युक्ति, समुच्चय समुदाय ऐत्यर्थबोधकस्यापि शब्दस्ययोगत द्वितीया विभक्तिर्भवति । क्रमगस्तदुत्तरणानिप्रदर्शन्ते यथा सर्पिणोऽपि स्यात्, अपि स्तूया महादेवस । अपिस्तुहि । धिग्देवदत्तमपिस्तूया ।

कालाध्वनी द्वितीया स्यादतिस योगतो यथा ।
भास पठति वालोऽय क्रोशश्च कुटिला सरिन् ४५

तृतीयाविभक्ति ।

स्वातन्त्र्येण क्रियाया वि-वक्षितोऽर्थस्तु फलभाक् ।

साध्यते च क्रिया येन कर्त्ता तत्करण मतम् ॥१॥

रामचन्द्रः श्रियोपेतो बालि वाणेनचावधीत् ।

सुयीवद्दु खनाशाय स्वात्मान गोपयन् पुरा ॥२॥

कर्त्तरि कारकेऽनुक्ते तृतीया क्षरणे तथा ।

असिना निहतच्छाग घातुकेन यथा वृथा ॥ ३ ॥

प्रकृत्यादिभ्य एवस्या-तृतीयासर्वसमता ।

प्रायेण यान्त्रिकोऽय, गो. प्रकृत्या मधुर पय ॥४॥

सुसाधकतम कर्म क्षरण च द्विषीमतम् ।

अक्षेर्दीव्यति धृतीऽयमक्षान् वा शकुनिर्यथा ॥५॥

अपवर्गे तृतीयास्यादङ्गा क्रोशेन वा यथा ।

अन्योऽय पठितस्तेन गन्तुकामेन तत्त्वत ॥ ६ ॥

अपिचिच्च, अपिस्तु द्वि । अत्रकाम सन्नक कर्मप्रवधनीयसङ्गा
परो ज्ञातव्य ।

४५ समयमार्गवाचकानां पदानामत्यन्तसंयोगे तत्र द्विती
या विभक्तिर्भवति ।

६ अपवापवर्गे फलप्राप्तिरयमर्थे, यत्र क्रियासमाप्ति स्तत्फल
प्राप्तिय तत्रैव तृतीया विभक्तिर्नान्यत्र । यथा वर्ष पठितो नाया
तोऽत्र क्रियावसान कस्यते, तच्च तत्फलप्राप्ति । अतएव वा
मित्यम द्वितीयैव भवति मतु तृतीया, इति फलितार्थ ।

महार्यैनाप्रधाने वै तृतीया योगतो मता ।
 लक्ष्मणेन सहायासीच्छ्रीमान् रामो वन मुदा ॥७॥
 लक्ष्यते विकृताङ्गेन साऽङ्घ्रिनो विकृतिर्यदा ।
 पृष्ठेनास्ति जनो कुब्जः, कौण्ठो नेत्रेण वा यथा ॥८॥
 इत्यमाचरणाद् यत्र व्यक्तिबोधः प्रजायते ।
 तृतीया तत्र विज्ञेया जटाभिस्तापसो यथा ॥९॥
 ज्ञाधातो संविशिष्टस्य तृतीया कर्मणि स्मृता ।
 जनकेन जनक वापि स जानीते सुतोऽनघः ॥१०॥
 हेत्वर्थेऽपि तृतीया स्याद् दण्डेन क्रियते घटः ।
 दृष्टो विष्णुः सुपुण्येना-ध्ययनेन द्विशोऽवसत् ॥११॥
 गम्यमाना क्रियापि स्यात्कारके च प्रयोनिका ।
 अल श्रमेण भोषिद्वन् दुर्लभे विषये सटा ॥१२॥
 अशिष्टव्यवहारे स्याद् दाधातोः स प्रयोगतः ।
 चतुर्थ्यर्थे तृतीयैव, दास्या स यच्छते घट ॥१३॥
 धर्मार्थे तु चतुर्थ्यव ज्ञेया नित्य बुधैर्यथा ।
 भाष्यार्थे नित्यमुक्ताण्ड स यच्छति धनप्रिय ॥१४॥

८ येनाङ्गेन देहिनो विकारो प्रायते तस्मिन्नङ्गे तृतीया विभक्तिर्भवतीति फलितार्थः ।

१० संपूर्णस्य ज्ञाधातो कर्मणि तृतीया विभक्तिर्विकल्पेन भवतीत्यर्थः ।

११ दाधातुरत दाण्वातुपरो ज्ञातव्यः ।

चतुर्थीभिः ।

यमभिप्रैति दानस्य संप्रदानं म कर्मणा ।
 धेनु दत्ते सुविप्राय चन्द्रिद्रेवाय द्वीयते ॥ १ ॥
 क्रियया यमभिप्रैति संप्रदानं प्रकीर्तितम् ।
 चतुर्थी तत्र कर्तव्या श्रेते नारी प्रियाय वा ॥२॥
 कर्मण करणाख्या स्यात् संप्रदानस्य कर्म च ।
 यजते पशुनारुद्र पशु रुद्राय यच्छति ॥३॥
 रुच्यर्थानां प्रयोगेऽर्थं, प्रीयमाणस्य तन्मतम् ।
 रोषते इरये भक्ति शिग्रवे मोटको यथा ॥४॥
 श्लाघन्स्याद्दृग्गपा योगे, चतुर्थी संप्रकीर्तिता ।
 इष्टो बोधयितुं नित्यं, श्लाघते निज्जुतेऽथवा ॥५॥
 स्मृतात्कृणाय गोप्येया सर्वसौख्याभिन्नायिणी ।
 ज्ञीप्तमानेति नोक्ते हि रामाय श्लाघते पथि ॥६॥

१ सम्यक् पदीयतेयस्त्री तत्राम्पदानम् । दानञ्चापुनर्ष इणाय
 अस्त्वितिष्ठतिपूर्वक परस्वस्तीत्यादानमत्रगृह्यते । अतएव रज-
 कस्य वल्ल ददातीत्यादौ न भवति ।

२ अत्र यथायं वा शब्दोच्चेय ।

३ अत्र कर्मण करणसज्ञा संपदानस्य कर्ममज्ञा च भवति ।
 यथा यजते पशुनारुद्रमिति वाक्यस्य शिवाय पशु ददातीति
 निर्गन्तितार्थो भवति ।

४ रुच्यर्थानां भातूनां प्रयोगे काङ्क्षमाणोऽर्थे संपदानसज्ञ
 लो भवति । रुचिद्यात्र परकर्तृकेच्छा गृह्यते । इरिनिष्ठस्त्रेह
 स्यानुराग । तच्छब्देनात्र संपदानमूहनीयम् ।

धृधातोर्हिप्रयोगे स्याच्चतुर्थी चोत्तमर्णके ।
 हरिर्धारयते मोक्ष भक्ताय सुप्रपूजित ॥७॥
 स्पृहातुप्रयोगेऽपि सम्प्रदानमभीप्सितम् ।
 स्पृहयति प्रसूनेभ्यः कामुको मोदहेतवे ॥८॥
 ईप्सिते केवलं ज्ञेय, तत्रकार्येषु कर्म वै ।
 स्पृहयति प्रसूनानि माजाकारो यथाबने ॥९॥
 क्रुधाद्यर्षक्रियाणां हि योगे कोपश्च य प्रति ।
 चतुर्थी तत्र विज्ञेया हरये क्रुध्यति द्विज. ॥१०॥
 कोपो यत्र न सत्य स्याद् द्वितीया तत्र सम्मता ।
 पत्नी क्रुध्यति गर्तेति नैनापश्येज्जनो यथा ॥११॥
 उपसर्गयुक्तयोः कर्म क्रुद्द्रोस्तत् प्रकीर्तितम् ।
 अगि क्रुध्यति साधुं हि प्राभिद्रुह्यति दुर्जन. ॥१२॥

० यो मुक्तिधनादिक प्रयच्छति स उत्तमर्णकोऽवगन्तव्यः ।

यो मुक्तादिकमादत्ते सोऽधमर्णः ।

६ आप्तुमिष्टे विषये विवक्षिते सत्येव सम्प्रदानमर्णा भवति ।
 तत्पदार्थाधिक्ये तु तत्र द्वितीया विभक्तिरेव भवतीति तात्पर्यम् ।

१० क्रुद्द्रोहैर्ष्याभूयाद्यर्षधातूनां योगे य प्रति वास्तविक
 कोपस्तत्र चतुर्थी भवति । यथा हरये क्रुध्यति, द्रुह्यति, ईर्ष्यति ।
 अत्र लोभोऽमर्षं द्रोहोऽपकार, ईर्ष्याऽक्षमा, अमूया गुणेषु दोष
 प्रकाशगमित्यथ ।

राधीक्षयोश्च विप्रश्चो यदीय क्रियते ततः ।
सप्रदानं हि, कृप्यावेक्षते राध्यति वा-द्विगः ॥१३॥
सपत्याङ्शुक्रियायोगे पूर्वकार्यस्य कारके ।
चतुर्थी भस्मता, राजाऽऽशुतोत्याख्याय ना यथा ॥१४॥
अनुप्रतिसमेतस्य गृधातो पूर्वकर्तरि ।
चतुर्थी विहिता ऋचेऽनुगृणाति यथा सुखम् ॥१५॥
स प्रदान विभाषा स्याद्भ्रुव चात्र, परिक्रये ।
पञ्चितीत शतेनाय वा शताय यथा ह्य ॥१६॥
तादर्थ्येऽपि चतुर्थी स्यान्मुक्तये भजति इतिम् ।
कूपिस पद्यमानेचीत्यातेन ज्ञापिते तथा ॥१७॥

१३ राध ईक्षेति धात्वोर्यदीयोगाविध पञ्च क्रियते तत्र चतुर्थी । जिज्ञासितो द्विग कृप्यस्य सर्व शुभाशुभं विचारयतीति विशदाय ।

१४ सपत्याङ्गुवकस्य श्रुधातो पूर्वध्यापारस्य कर्तरि चतुर्थी स्यात् । यथा राजा आख्यायगामाशुतोतीति वाक्यस्य, मध्य धेनु देशीत्यर्थेण मेरितो राजा प्रतिजानेत इति फलितार्थः

१५ अनुप्रतिसमेतस्य गृधातो पूर्वध्यापारस्य कर्तृभूते कारके चतुर्थी भवतीत्याशयः । होता प्रथम कथयति तमन्य प्रोत्साहयतीत्यर्थः ।

१६ विपतप्रमय भृशानङ्गीकरण परिक्रयस्तत्रसाधकतमे कारके चतुर्थीविभक्तिरिति फलितार्थः ।

ज्ञानाय कल्पते भक्ति पीता * वर्षाय चञ्चला ।
 हितयोगेऽपि सा प्रोक्ता कात्रायाध्ययर्न हितम् ॥१८॥
 क्रियार्थोपपदस्यस्य स्थानिनः कर्मणि ध्रुवम् ।
 चतुर्थी, याति पुण्याय नमस्कृन्मी भवाय च ॥१९॥
 तुमर्थे भाववाच्ये च चतुर्थी संप्रकीर्तिता ।
 ज्ञानाय याति लोकोऽय आतु यातीति वाशय, २०
 नम स्वस्ति स्वधा स्वाहाऽल वपङ्घ्योजनाच्च सा ।
 नमो देवायचेन्द्राय वषट् स्वाहाग्नये यथा ॥२१॥
 जीववर्णे चतुर्थी वा मन्यकर्मण्यनादरे ।
 सत्त्वा तृण-तृणायाम् राज्य, रामीवन गत ॥२२॥
 प्राणित्वेऽपि क्वचित्सा, त्वा इवानमन्ये श्रुने न वा ।
 अजीवेऽपि क्वचित्सा नो न त्वा मन्ये भव यथा ॥२३॥

* वाताय कपिलाविद्युदातपायातिकोचिता ।

पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥

इति भाष्योक्त लोकवार्तिकम् ।

१८ क्रियार्थी क्रिया, उपपद यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्य
 गागस्य तुमुा कर्मणि चतुर्थी भवति । पुण्याय पुण्यमाहर्तुं मच्छ
 तीतरर्थे । भवाय, अङ्गरमनुकूलयितुं प्रणमतीति फलितार्थे ।

२१ अक्षमत्रपथेऽप्युत्तरार्धेऽहस्यम् । अलभूपपपथ्यास्तिशक्ति
 पारणशचकमिति कोषात् ।

२२ प्राणिवर्णे मनधातो कर्मणि चतुर्थी, अपमानेऽर्थे चतुर्थेव
 विभाषा भवतीत्यर्थः ।

गगनार्द्रकभातना चतुर्थी शर्मणि सूता ।
 चेष्टायां वा, गतो रामो यनाथ पितुराज्ञया ॥२४॥
 अचेष्टायां न तद्योगे चतुर्थी स प्रकीर्तिता ।
 सुद्रिताद्यो यथा योगो षगाम मनसा हरिम् ॥२५॥

अपादानम् ।

विज्ञेये ज्ञायमानेषायधीभूत द्वि कारकम् ।
 अपादान ध्रुव प्रोक्तं विभक्ति स्तत्र पञ्चमी ॥१॥
 यथा पतन्ति पुष्पाणि वृक्षवृन्तात् समन्ततः ।
 धावतो वाशिनस्सूर्ये पतितो मानवोऽपटु ॥२॥
 निन्दाप्रमाद्वैरासा-र्थाया योगे तु पञ्चमी ।
 पापाञ्जुगुप्सते स्वामी, धर्मान्नापि प्रमाद्यति ॥३॥
 भयत्राणार्थधातुर्ना तर्कतो पञ्चमी मता ।
 चोराद भीतो यथा नित्य चायते स्व धनं नर ॥४॥
 परापुर्वम्य जयते रसद्वार्येऽपि पञ्चमी ।
 अध्ययनात्पराजिग्ये ऽतसच्छात्रो न स शय ॥५॥

२४ अथाय विज्ञेय, यद्यगन्ताधिष्ठितो मागस्तत्र चतुर्थी न भवति । यथा मागस्तत्रति । अम्यस्यस्ये तुमा भयतयेव यद्योन्मार्गेण सागाय याति ।

१ विज्ञेये साध्ये निश्चितमवधिभूत कारकमपादानपञ्चक भवति तत्रपञ्चमी विभक्ति ।

३ विशाम एव वैराग इतरत्र स्यार्येऽण् प्रतरय ।

५ अध्ययनात् श्रान्तिं प्राप्तवत्यथ ।

वारणार्थकधातूना मीप्सितेऽर्थेऽपि सा मता ।
 यवेभ्यो यान्त्रिको नित्यं धेनु वारयति द्विज ॥६॥
 आत्मनोऽदर्शनं यस्माद् व्यवधाने तत्र पञ्चमी ।
 गोपान्निनीयते कृष्ण कौतुकी मोदहेतरे ॥७॥
 गृह्णाति विद्या नियमानुसार
 यस्माद्दिनीतः खलु यत्र गोक ।
 सा पञ्चमी वक्तारि तत्र वेद्या
 गुरोरधीतेऽथ यथार्थशास्त्रम् ॥८॥
 जनिभूकृत्के हेतौ पञ्चमी भवति ध्रुवम् ।
 प्रजायन्ते प्रजा, सर्वा ब्रह्मणो विदुषो यथा ॥ ९ ॥
 सर्वदुःखापहा गङ्गा भुक्तिमुक्तिप्रदायिनौ ।
 द्विमाशयात्प्रमभूता पुनाति सकलं जगत् ॥ १० ॥
 ल्यवन्तोपि पञ्चमी कर्मण्याधारे च निगद्यते ।
 प्रासादादामनाल्लोक आयान्त प्रसमीक्षते ॥११॥
 यतः कालाध्वनिर्माणं पञ्चमी तत्र चिद्यते ।
 तद्युक्तादध्वनं संप्रमी प्रथमाच कीर्तिता ॥ १२ ॥

७ व्यवधानेति यत्कर्तृकस्य स्वस्यदर्शनस्याभव काडचते जगद्भव पञ्चमी भवतीतिषिगदाय ।

८ जायमानस्य हेतुर्भूकर्तुष्य प्रभवोऽपादन सप्तमी भवति । तत्र पञ्चमी विभक्तिरित्यर्थ ।

१२ प्रासादमारुह्य, प्रासने उवविश्यागच्छन्सपुरुष पश्यती त्यागय ।

काशादि ममगी यामी योषनं योषनी यनात् ।
 ज्ञेदा नित्यं जनेगामि क्कार्तिग्याः आयहायपो ॥१३॥
 अन्यासदितरतेदिक् एध्दाञ्ज नरपट्टेनया ।
 याजादिगब्दयोगेन पञ्चमी भवति ध्रुवम् ॥ १४ ॥
 कृष्णादित्र पर. कश्चिन्नान्ति मुनिपट्टी यथा ।
 ज्ञानादृते न गीष्वाभ्यादितर, नात्र माधनम् ॥१५॥
 यानात् पूर्वा यगादारात् पर्यगाम्यातपश्चिम ।
 अन्योदाहरणस्यैत्यं ज्ञातव्यं सुमनेषिभिः, ॥१६॥
 तदि प्रभृतियोगेऽपि पञ्चमी कथिता यथा ।
 यामाददिभेवात् सेव्य प्रभृत्येव हरिर्जने ॥१७॥
 पर्यंपादुग्ब्दयोगेन पञ्चमी स प्रकीर्तिता ।
 हरे, पर्यंपनंतार चासुक्तेयैरंगमाधनम् ॥१८॥

१४ चत्वारः पारात्, इतर, यते, दिक्गब्द, अक्षुत्तरपट्ट, यात् यादि येषां योगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अतार्धुत्तर पदानादिगब्दानामुदाहरणानि क्लमय प्रदश्यन्ते । यथा प्राक् प्रतय्या गगरात् । दक्षिणा गृह्यात्, दक्षिणादि प्रागात् ।

१७ जनेभेवात् जन्मन प्रभृत्यारभ्यैव यामाददि हरिविष्णु सेव्य पाराधनोपे भवतीति ।

१८ हरे परि अपि संसार, अत्रपरिर्वर्तनी पर्यात् हरेनास्य यात् विमुक्त्यै भवतीत्यर्थः ।

पञ्चमी हेतुभूते स्याद्दृष्टेऽकारंकारिके ।
 शताब्दो जनी टीन, कृष्ण रोदिति ध्रुवम् ॥२०॥
 अस्तीतिङ्गे गुणे हेतौ पञ्चमी वा निगद्यते ।
 जाड्याज्जाड्येन वा बद्धो यथाशोचति मानवः ॥२१॥
 अगुणेऽपि क्वचित्प्योक्ता पञ्चमी विद्युधै, स्त्रियाम् ।
 अग्निमान् पर्वतो धूमा दप्राप्तेर्नास्ति वा घट ॥२२॥
 विना नागा पृथगग्रोगैस्तृतीया पञ्चमी मता ।
 द्वितीया च, विना रामं रामाद्रामेण वा यथा ॥२३॥
 दूरान्तिकार्थशब्देभ्य स्तिस्त पूर्वा विभक्तयः ॥
 दूराद्दृष्टेण दूरवा ग्रामादांस्ते सुग्रीवः ॥२४॥
 कृच्छ्रस्तोकात्पशब्देभ्योऽद्रव्यार्थेभ्यस्तथा मता ।
 तृतीया पञ्चमी चैव कृच्छ्रात्कृच्छ्रेण वा गत ॥२५॥
 पृथी विभक्ति ।

कारकोक्तार्थभिन्नेऽर्थे स्वत्वसम्बन्धवाचके ।

पृथी शेषे मदा ज्ञेया, राज्ञ सिना समागता ॥१॥

२० कर्त्तव्यार्जिते ऋणेहेतुभूते पञ्चमी भवति । स्वकर्मचष्टणे
 छतीयेव स्यात् यथा शतेनवह ।

२५ स्तोकात्पशब्दवृत्तिपयशब्देभ्योऽद्रव्यवाचकेभ्य कारणे
 छनीयापञ्चम्यो भवत । द्रव्यवाचकेषु स्तोकेन गरलेन हतो
 जनवति ।

१ कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्ते स्वत्वस्वामिभावसम्बन्धे
 शेषेऽर्थेपृथी विभक्तिर्भवतीत्यर्थः ।

तथा कर्मादिकाना वै सम्यग्ब्रह्मणेऽपि सा ।
 पितु स्मरति वागोऽयमष्कनानां गतं यथा ॥२॥
 भगते पाटयो र्थिगी श्रीरामस्य, विमुक्तये ।
 पठौ हेतुप्रयोगे स्याद्देतो विंत्तम्य* याल्यसौ ॥३॥
 मर्धनास्त्रस्तृतीया वा हेतुयोगे तथा च सा ।
 हेतुना केन वासोऽत्र हेतो कस्यापि ते मत ॥४॥
 निमित्तार्थप्रयोगेऽपि सर्वा प्रायो विभक्तय ।
 कि निमित्तं निमित्तेन केन रामो'वन गत ॥५॥
 दूरान्तिकार्थयोगेन पठौ वापि निगद्यते ।
 दूर गृहस्य गेहादा साधेवो निवसन्ति वै ॥६॥
 अज्ञानार्थस्य पठौ स्याज्ज्ञाधातो, करणे यथा ।
 सर्पिषो ज्ञानमस्यास्ति मवुर, ज्ञायते मया ॥७॥
 अ गीगर्थद्वेशाच्च पठौ शेषे हि कर्मणि ।
 जनन्या स्मरणे नित्य सर्पिषो दयन यथा ॥८॥
 गुणाधाने कृञ् शेषे पठौ कर्मणि भ्रमता ।
 यथा काष्ठं जनस्याचोपस्करण प्रकीर्तितम् ॥९॥

६ दूरान्तिकार्थगद्दे र्थिग पठोविभक्ति भवति पञ्चमोच ।

७ अज्ञानार्थकस्य ज्ञाधातो करणे शेषत्वेन विभक्ति पठौ भवतीति तात्पर्यम् ।

८ अधोगद्यस्य स्मरणार्थस्य धातो, दय, ईशधात्वोश्च शेषे कर्मणि पठौ विभक्तिर्भवति । यथाकृप्यो मातु स्मरति । दाता दरिद्रस्य दयते शनकस्तनयस्य ईष्टे ।

भाववाच्यरुजार्थानां मज्जरीणाञ्च कर्मणि ।
 शेषे षष्ठी मता, चौरस्य रोगस्य रुजा तथा ॥१०॥
 आशीरर्घस्य वै नाद्य षष्ठी कर्मणि वा मता ।
 सर्पिषो नाथनं भूया इवत सततशुभम् ॥११॥
 द्विधातोस्तदर्थस्य षष्ठी कर्मणि तद् यथा ।
 मूर्खो दीव्यति क्षीयार्थे सहस्रस्य निरन्तरम् ॥१२॥
 सोपसर्गस्य वा तस्य षष्ठी कर्मणि मता ।
 शत शतस्य वा कश्चिद्व्यतिदीव्यति मानव ॥१३॥
 फालवाचिनि बाधारे कृत्वोऽर्थानां प्रयोगत ।
 चतु कृत्वो जना अङ्ग मभ्या कुर्वन्ति भोजनम् १४॥
 कृद्योगे कर्तरि प्रोक्ता षष्ठी कर्मणि वा यथा ।
 ईश्वरस्य कृतिः सृष्टि श्क्रेतो वृक्षस्य निष्फल ॥१५॥
 कर्मण्येव तदा षष्ठी, प्राप्ति र्यत्तोभयो कृति ।

१० भावकलिकाणां ज्वरिभिन्नानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी भवतीत्यर्थ

११ आशीरर्घस्य नाद्यधातो शेषे कर्मणि षष्ठी वा भवति ।

१२ द्युतार्थस्य क्रयविक्रयव्यवस्थापारवाचकस्य द्विधातो कर्मणि षष्ठी भवतीत्याशय ।

१३ उपसर्गपूर्वकस्य तस्य द्विधातो कर्मणि षष्ठी वा भवति ।

१४ कृत्वोऽर्थानां प्रयोगे समयवाचकस्य अधिकरणे षष्ठी विभक्तिर्वा भवतीति फलिताय ।

१५ यत्तोभयो कलकर्मणो षष्ठी प्राप्ति भवति तदा कर्मण्येव षष्ठी कार्येत्यर्थे ।

अगोपेन गर्वा दौडशान्ति विस्मयकारकः ॥१६॥
 कस्य योगे न पठो स्याद्वर्त्तमाने विशेषतः ।
 सतां युधो गतो रामा भूमि शान्ति समन्ततः ॥१७॥
 आधारवाचिनस्तस्य योगे पपठो प्रकीर्तिता ।
 आसित यारामेषां वा र्पातक्षेपः सगोपिणाम् ॥१८॥
 क्षीय्यन्मुत्तन्खलर्षेद्य निष्ठान्नीकान्वितै स्तथा ।
 योगे पठो न पूर्वोक्ता कर्तव्या यत्रतो युधैः ॥ १९॥
 आदाय याद्विगो रामो विजिगीषु स्वराश्वितः ।
 युयुधे राघवै नूनं, चातुको राघवान् यथा ॥२०॥
 रामेण निहता द्वैत्या दूरोकर्तुं भुयो भरम् ।
 कर्ता न्नीकान् विभू रामो राघव इतथान् यथा ॥२१॥
 कमुधातो निषेधो नी पद्मायाः कामुको हरिः ।
 राधा द्विप शतुर्धा स्यात् कम कमस्य वा द्विपन् ॥२२॥
 निषेधोऽय युधै पठो-कारकस्य विधेयते ।
 श्रेषे पठो भवत्येव जिप्या नीकस्य ना यथा ॥२३॥
 भविष्यदाधमस्वार्थी योगो पठो न योगत ।

१६ ज्ञा च ल्यप् तुम् टन् खलया निष्ठा भादेना, उच्यतेषां
 योगे पूर्वविदिता पपठो पण्डिते पर्यङ्गे न गकार्या । भादेना यथा
 श्रीरामो मार्गे खरत्पणादीन् निघ्नन्मुगोत् सवमानो सङ्गापुरीं
 गत्वा रावणप्रमुखात् निशाचरान् निहतवान् ।

२४ भविष्यति अकस्य भविष्यदाधमस्वार्थस्येनच योगे पठो
 न भवतीत्यर्थः । सतां सुधनान् ।

सतोऽय पाजको याति, शतं टायी यथा नर. ॥२४
 कृत्याना कतरि स्याद्वा योगे षष्ठी भ्रुवं यथा ।
 पूज्यो विष्णु मया नित्य, मम वाच विमुक्तये ॥२५॥
 तुल्यार्थे वा तृतीया स्यात् तुला हित्वा-तथोपमाम् ।
 समो रामेण रामस्य तुल्यो वा नास्ति कश्चन ॥२६॥
 मद्रभद्रसुखार्थानां हितायुष्ययुजा सदा ।
 शब्दाना योगत' षष्ठी चतुर्थी च प्रकीर्तिता ॥२७॥
 आयुष्य कुशलं भूयाद्भवति गवतो यथा ।
 भद्रं सुख हित पथ्य भूयादेव निरागयम् ॥२८॥

सप्तमी विभक्ति ।

क्रियाया कर्तृकर्मत्व द्वारा यत्स्थानक भवेत् ।
 स आधार सदाज्ञेय स्विधा सर्वबुधै र्यथा ॥१॥
 कटे श्रेते कुमारोऽय स्याल्या पचति, पाचक ।
 योगिनो मोक्ष इच्छास्ति ब्रह्मास्ते सर्वजौविषु ॥२॥
 दूरान्तकार्ययोगिन सप्तमी सप्रकीर्तिता ।
 पर्णशान्ता वनस्यान्ते दूरे वास्ते हियोगिन ॥३॥

२६ तुल्योपमावर्जितानां तुल्यार्थानां यागे तृतीया भवति
 षष्ठान्तरे षष्ठी ज्ञेयार्थ ।

२७ आशोर्बादविषये आयुष्य मद्रभद्र कुशल सुखार्थहितश
 ब्दाना योगे षष्ठीचतुर्थी भवतइत्यर्थ ।

१ षोडशेपिको वैपयिकोऽभिव्यापकश्चेति आधारस्त्रिविधो
 भवति । क्रमेण तदुदाहरणानि ज्ञातव्यानि ।

सप्तमी कर्मणि क्तस्येन्विषयस्य सुममता ।
 अधीती काव्यशास्त्रेऽय व्याकरणे विधिपता ॥४॥
 माध्वमाधुप्रयोगे च विभक्ति शीक्तपूर्विका ।
 साधु कृपाणि जनन्या हि त्वसाधु मांतुले यथा ॥५॥
 निमित्तात्कर्मयोगे सा, निमित्तञ्च फल स्मृतम् ।
 योग प्रोक्तो हि संयोग, समवायात्मकोऽत्र च ॥६॥
 त्वधि हन्ति जनो व्याघ्र हस्तिन हन्ति दन्तयो ।
 कचिपु चमरो चैव पुष्कल हन्ति सौमि च ॥७॥
 समवायादृते योगे सप्तमी स्यान्न कर्हिचित् ।
 लोको लुनाति धान्य वै वेतनेन समन्तत ॥८॥
 लक्ष्यते यस्य भावेन भावन्तक्षणमत्र हि ।
 सप्तमी स्याद् यथा चैरो जने सुप्ते समागत ॥९॥
 अयोग्यानामकर्तृत्वे कर्तृत्वे च सता सदा ।
 तथा तद्वैपरीत्ये च सप्तमी सप्रकीर्तिता ॥१०॥
 मुक्ति गच्छत्सु योग्येषु प्रतीचन्त असञ्जना ।
 सतसु तिष्ठत्सु चासन्तो लभन्ते वाञ्छित पदम् ११

४ अधीतमनेनेति विग्रहे “ ईष्टादिभ्यश्चेति कर्तरीनिप्रत्यय ।

७ अत्र शीघ्राक्षरकोशं पुष्कलशब्देन गन्धसृगश्च ज्ञातव्य ।

८ यदा यस्य क्रियया क्रियान्तर जायते तत्र सप्तमी भवति यथा सूर्यः स्यामिती च गृह गत, रविरस्तगमनसमकालगत इत्यर्थ ।

अनादरे भवत्येव पण्ठी च सप्तमी तथा ।
 रुदति रुदती चापि प्राव्रजस्तनयो यथा ॥१२॥
 स्वामीश्वरादियोगे च विभक्ती चोक्तपूर्विके ।
 गवा गोपु प्रसूतो वा स्वामी गोपु गवा यथा ॥१३॥
 निर्धारण यतस्तत्र पण्ठी च सप्तमी मता ।
 कवीना कविषु श्रेष्ठः कालिदासो बुधायणी ॥१४॥
 यत्र निर्धार्यमाणस्य विभाग पञ्चमी तत ।
 रामश्रेष्ठतमो जातः सुरेभ्यो भूमिमण्डले ॥१५॥
 अर्हे साधुनिपुणाभ्या योगे स्यात्सप्तमी यथा ।
 जनन्या निपुणः साधु कृष्णश्चास्ति मुदान्वित ॥१६॥
 प्रसितोत्सुकयोगेन तृतीया सप्तमी मता ।
 उत्सुक प्रसितो रामे रामेण भक्तिमान् नर ॥१७॥
 शक्तिद्वयस्थकालाध्व योगे स्यात्पञ्चमी तथा ।
 विभक्ति सप्तमी चापि, नात्र काव्या विश्वारणा ॥१८॥

१२ अनादराधिक भावस्तत्रणे पण्ठीसप्तम्यौ भवत इत्यत्रायम् ।
 रुदन्त पितादिकमनादतर पुत्र सम्यग्भावानित्यर्थम् ।

१३ स्वामीश्वराधिपतिदायादमाधिपतिभूपभूतशब्दै योगि
 पण्ठीसप्तम्यौ भवत । गा एवानुभवितु जात इत्यर्थम् ।

१४ निर्धारणश्चापि जातिगुणक्रियासन्नाभि सप्तदायादेकस्य,
 पृथक् करणम् ।

१८ क्रियाद्वयसम्यवर्तिभ्यामध्वकाशवाचकशब्दाभ्यां पञ्चमी
 सप्तम्यौ भवत । १८ यथादिगिद स्थित सन् क्रोगे क्रोशादत्र
 विध्योदितस्य ।

अथ स्नात्वा नरो गङ्गा स्नाता त्रशत्त्रदे यथा ।
विधेऽग्रमर पाच्य क्रोशे क्रोगादिषु स्थित ॥१६॥

अधिकेन सम योगे पञ्चमी सप्तमी मता ।

लोकाल्लोके ऽधिको वायं हरि सर्वसुरार्थित ॥२०॥

तर्काब्धिगोभूमितप्रेक्रमाब्दे ।

मासे मधौ कृष्णादले ढगस्याम् ।

आदित्यशारे, कृपया गुरूणा

पूर्णाभवत् कारकचन्द्रिमेयम् ॥ २१ ॥

सगामप्रकरणम् ।

अतद्वितादीनि पदानि यत्र ।

द्वित्रादिकानि प्रसमेत्य नित्यम् ।

एक पद सजनयन्ति यद्भि

विज्ञा समास तमुदाहरन्ति ॥ १ ॥

न जायते चैकपदे समासे

स्तदर्थबोधाय विधीयते यत ।

बुधैस्तु वाक्ये तन्न विग्रहस्तद्

यथा पर राजत एव राजा ॥ २ ॥

समामयोग्य पदवृन्दमाय्या

समस्यमोन कथयन्ति तज्ज्ञो ।

कृते समासे पदसंस्थिति र्या

पद समस्यन्तमथापि तद्वत् ॥ ३ ॥

समस्यगातस्य पदस्य नित्य

विभक्तिनीपस्य नमासकाले ।

पुनः प्रयोग कश्चितोऽसमाने

विभक्तिजातस्य मनीषितुन्टी ॥ ४ ॥

तत्पुरुषोऽव्ययीभावो हन्तश्च कर्मधारयः ।

बहुव्रीहिविधे गुथेति समाम् पङ्क्तिविधो मतः ॥५॥

तत्पुरुष ।

द्विप्रधानो भवेत्तत्र तत्पुरुषो यथार्थतः ।

पूर्वकायोऽन्यकायश्च यथा पूर्वप्रधानके ॥६॥

रामभक्तो विधिज्ञश्च गुरुसेवापरायणः ।

तथोत्तरपदस्यापि प्राधान्ये ज्ञायता बुधेः ॥ ७ ॥

द्वितीयान्त पदमात्रं सुवन्तैर्वा समस्यते ।

श्रितादिभि र्यथा कृष्णा श्रितः कृष्णाश्रितो जनः ॥८॥

तत्कृतार्थेस्तृतीयान्तं गुणैः साकं समस्यते ।

शङ्खुनया यथा खण्डं शङ्खुनाखण्ड उच्यते ॥९॥

कर्तृकरणयोः साकं तृतीयान्तं पदं कृता ।

प्राग्बद्धा, हरिवातो नमभिन्नो यथा नरः ॥१०॥

तदर्थेन चतुर्थ्यन्तं पदमर्थादिभिः समम् ।

यूपटारु, यथा प्राग्बद्ध, गोहित गोसुखं तथा ॥११॥

नित्यं समामर्थार्थेन द्विषेप्यायत्तानिहक्य ।

द्विजार्थोऽयं यथा सूपो द्विजार्थश्च पयोऽमणम् ॥१२॥

पञ्चम्यन्त भयेनात्र पद चापि समस्यते ।
 तोराद्भय यथा चोरभय सर्पभयं तथा ॥१३॥
 स्तोकादिभ्यश्च पञ्चम्याञ्जलुक्स्यादुत्तरे पदे ।
 अभ्यामादागत कश्चित् स्तोकांमुक्तोयथा नरः ॥१४॥
 पूर्वांशयः समस्यन्ते वाङ्मनात् समं तथा ।
 एकत्ववाचकैश्च, पूर्वकायो यथा भवेत् ॥१५॥
 शौगडादिभिस्तथा प्राग्वत् समस्यन्तं समस्यते ।
 यथाक्षेषु नरः शौगडश्चाक्षौगड इतीर्य्यते ॥१६॥
 शाकभृपादिशब्दानां गोपो मध्यपटस्य वै ।
 शाकप्रियो यथाभूप शाकभृपो निगद्यते ॥१७॥
 नञो नस्यतु लोप स्यादुत्तरे च पदे परे ।
 तथाजादिपटात् तस्मान्नुट् च नित्यं विधीयते ॥१८॥
 अत्राह्मणो यथा यो न व्राह्मण म समुद्यते ।
 अनार्य्योऽयं, तथा नश्वो नुटि नित्यं द्विजायते ॥१९॥
 कुगतिप्राटयो नित्यं समस्यन्ते समर्थकैः ।
 कुत्सित पुरुषो लोके कुपुरुष मोऽभिधीयते ॥२०॥
 अत्यादयः समस्यन्ते क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ।
 वा तु मान्तामतिक्रान्त मोऽतिमालो जनो यथा २१
 टञ्जाञ्जश्च सखिभ्यः स्यादात्तन्महत्स्य वै तथा ।
 तत्पुरुषे, सुराजश्च महाराजो यथा भवेत् ॥२२॥

अव्ययीभावः ।

अव्यय यत्समर्थेन सुवन्तेन समस्यते ।
 प्रथितःसोऽव्ययीभावोऽनुराम मुनयो यथा ॥१॥
 समासे प्रथमान्तेन दिष्टं यदुपसर्जनम् ।
 उपसर्जनस्य पूर्वस्यात् प्रयोगस्तत्र सर्वदा ॥२॥
 अदन्तादव्ययीभावा न्नसुलोपो विधीयते ।
 पञ्चमीन्तु विना तस्यामादेशश्च प्रकीर्तित ॥३॥
 अमादेशस्तृतीयायाः सप्तम्या बहुलो मतः ।
 निर्मलिक सुमन्द्रश्चो-पकृषोनीपकृषाकम् ॥४॥
 प्रायो सतोऽव्ययीभावः समासस्तु नपुमकम् ।
 प्रत्यङ्श्च यथाशक्ति मानवो यतते यथा ॥५॥
 सादेशश्च सङ्ख्यात्र नित्यं काले विना भवेत् ।
 सचक्र सारिन् सक्षत्र मनुज्येष्ठ यथास्मृतम् ॥६॥
 समामान्तीऽत्र टच प्रोक्तं शरदादिभ्य एव हि ।
 यद्योपशरद राम उत्राम प्रतिविपाशकम् ॥७॥
 अदन्तादव्ययीभावात् प्रत्यङ्गञ् विधीयते ।
 तथा नान्तस्य टर्लोपोऽध्यात्म स्याच्चाधिराशकम् ॥८॥

इन्द्र ।

द्वित्रादिपदसंघाही सर्वशब्दप्रधानक ।

चार्यपूर्णं सदादन्त समास स प्रकीर्तित ॥ १ ॥

प्रथम्य पिपरो रामो भाट्यन्तुममन्वितः ।
 पौरवानपदान पश्यन् प्रीत्या गच्छद् वनं यदा ॥२॥
 एकत्ववाचको गन्दी यदा सच प्रयोजितौ ।
 द्वित्ववाच्यन्त्यगिज्जग्भ सदा हन्दी भवेद् ध्रुवम् ॥३॥
 यद्भुत्वमाचकाः गन्दा यदा व्यभिन्नगिहकाः ।
 अन्त्यगिह्नी भवेत् हन्दी वृत्त्यस्य प्रकाशकः ॥४॥
 सीतारामौ यथा ध्यायेन्नेभार्गी मुक्तिकाभ्यया ।
 कन्दमूलफलान्ध्रुव भुञ्ज्यामीयीगतत्परं ॥५॥
 सीतायै दर्शयन् मार्गे नदीपर्वतपृष्ठकान् ।
 रामो दाशरधि प्रापञ्चिरकृटगिरि यथा ॥६॥
 परं पूर्वप्रयोगार्हे राण्डनादिषु स्यूतम् ।
 दन्तानानु यथा रागा राजदन्ताः प्रकीर्तितः ॥७॥
 धर्मादिपदानाञ्चानिगमस्तत्र बध्धताम् ।
 धर्माग्नी चार्धधर्मी वा भवेता मतरा यथा ॥८॥
 विसञ्जकस्य हन्दि स्यात् प्रयोगः पूर्वत सदा ।
 हरश्चात्र हरिश्चेति स्याता हरिश्चरौ यथा ॥९॥
 हन्दिऽशादिपद पूर्व मदन्तश्च प्रयुज्यते ।
 ईशकृष्णौ यथास्याता मीश कृष्णाश्च विग्रहे ॥१०॥
 तथा माता महीक्षीतु शिष्यते वा पिता यथा ।
 सेव्यता पितरो माता-पितरौ तनयेन वा ॥११॥
 पद्माल्पाक्षर पूर्वं हन्दि निला विधीयते ।

ध्यायेद् यथा नरो नित्य सुक्तये शिवकीश्वरौ ॥१२॥
 चवर्गान्तात्तथा द्वन्द्वाद् दपहान्ताच्च टञ् भवेत् ।
 त्वक्खञ्जञ्च समाहारे वाक्त्विषं वाक्त्वचयथा १३॥

प्राण्यद्गतूर्यसेनाङ्गवाचकै स्तु पदै सह ।
 समासे विहिते द्वन्द्वे लिङ्गञ्चापि नपुमकम् ॥१४॥

एकत्ववाचकं तत्र पदं नित्यं प्रयुज्यते ।
 पाणिपादं यथा गार्दङ्गिकपाणविकं तथा ॥१५॥

वदरामनाकञ्चैव रथिकाशिवकरीडकम् ।
 इत्यमन्यत् सदा ज्ञेयं तस्योदाहरणं बुधैः ॥१६॥

कर्मधारयः ।
 विशेष्यस्य समं यत्र समामी यो विशेषणौ ।
 सचासौवापि सप्रोक्तः समासः कर्मधारयः ॥१७॥

नीलोत्पलं नृनिहृद्यं शीतोष्णं कर्मणाननम् ।
 विद्याधनञ्च विज्ञेयं तस्योदाहरणं यथा ॥१८॥

वर्तुमादि ।
 स्वाभिप्रायं विधायाश्च बोधयेद् यं पदान्तरम् ।
 बहुव्रीहिः सविख्यातो यथा पीताम्बरो हरिः ॥१९॥

येन यस्मै च यस्माच्च यस्य यस्मिंश्च वा यथा ।
 इत्यादिलक्षणैर्नित्यं बहुव्रीहिः प्रसाध्यते ॥२०॥

कृतकृत्यो द्विवाहुश्च टत्तवित्तो हि गानवः ।
 सपुत्रो निर्धनो याति विदेशं स्वार्थकाम्यया ॥२१॥

बहुव्रीहिसमासेन सिद्धं शब्दो निरन्तरम् ।
 विशिष्य।यत्तलिङ्गादि च्छातव्यस्तु मनीषिभि ॥४॥
 कुरङ्गाक्षी सुकेशीय कृतकार्या पतिव्रता ।
 स पूज्य शङ्कर देव स्नानय त्वरित गता ॥५॥
 चन्द्रमौलिर्मुख चारु लोचन वीक्ष्य मादरम् ।
 गौरो हृष्टाऽभयचूर्णं चकोरीय सुधाकरम् ॥६॥
 सहपूर्वपदशब्दाच्च बहुव्रीहिर्निगद्यते ।
 सहर्षो रागचन्द्रोऽयं वनं याति सज्जङ्गण ॥७॥
 केशाकेशि सुयोधाना खड्गावङ्गि विवेष्टितम् ।
 रणाङ्गणेषु जिष्णूना भवत्येव परस्परम् ॥८॥
 बहुव्रीहौ च पूर्वं स्यात् सप्तम्यन्ता विशिषणम् ।
 कण्ठे कालोऽस्ति यस्यासौ कण्ठे काल शिवो यथा ॥९॥
 अदन्ताच्च हलन्ताच्चालुक् सप्तम्यास्तु नामनि ।
 त्वचिसारो यथा वंश सदा पीताम्बरो हरि ॥१०॥
 पुवङ्गापितपुंस्काच्चानूङ् स्त्रिया स्यात् समस्यनि ।
 स्त्रिया, नतु प्रियादौ हि पूरण्याच्च कटाचन ॥११॥
 चित्रगू रूपवङ्गाद्यीं जनोऽयं प्रथितो भुवि ।
 कल्याणी पञ्चमी यासा कल्याणीपञ्चगाणचता ॥१२॥
 स्वाङ्गवाचकसक्य्यत्तोर्वहुव्रीहौ तु पञ् मत् ।
 पद्माक्षीयं कुरङ्गाक्षी, दीर्घसक्यो यथा जन ॥१३॥
 द्वित्रिभ्या पोभ्वेन्मूर्धो द्विमूर्धोऽयं नरो यथा ।

लोमाऽवन्तर्बहिर्भ्याञ्च बहिर्लोमो यथा जनः ॥१४॥

अलोप' पादगद्ध्योपमानाहस्तिवर्जितात् ।

तथा सख्यासुपूर्वस्य व्याघ्रपाञ्च सुपाट्यथा ॥१५॥

कचुर प्रसृतिभ्य स्याद् व्यूटोरस्को यथा जन ।

निष्ठान्त तत्र पूर्व स्यात् युक्तयोगो यती सदा ॥१६॥

द्विगु ।

संख्यापूर्वा द्विगुर्ज्ञेय एकवक्त्रावबोधका ।

अन्योऽप्यनेकवक्त्रावज्ञापकश्च निगद्यते ॥१॥

प्राये यथा त्रिगोकीय त्रयी सानवमगुडनी ।

द्वितीयेऽपि यथा ज्ञेया त्रिलोकाश्च चतुर्दिश ॥२॥

वाच्यपरिवर्तननिधिः प्रदर्शयते ।

कर्तरि प्रत्ययो यत्र क्रिया कर्त्तनुगामिनी ।

कर्तृवाच्यं हितद् वाक्यं याति रामो यथा वनम् ॥१॥

कर्मणि प्रत्ययो यत्र क्रिया कर्मानुमारिणी ।

* वाक्यं तत्कर्मवाच्यं स्याद् गौर्याम नौयते यथा ॥२॥

कर्तृवाच्याद् यदा वाक्यं कर्मानाच्यं विधीयते ।

तृतीया कर्तरि प्रोक्ता कर्मणि प्रथमा तथा ॥३॥

तत्तद्विशेषणे चापि विशेषं स्यात्तथाविधं ।

* गौरित्यत्र प्रधाने कर्मणि प्रत्ययत्वात्प्रथमा विभक्तिरस्ति
तथाधीनम् ।

“ गौण कर्मणि दुष्टादे प्रधाने नीहृत्तत्त्वदाम् ॥

विभक्ति प्रथमा ज्ञेया द्वितीया च तदन्यतः ।

सर्वमन्वन्तं मम तिष्ठेत क्रिया कर्मानुयायिनी ॥४॥

प्रागकर्मकमकर्मकप्रातामोदाहरणलक्षणमुच्यते -

० कर्तृनिष्ठ भवेत् धातोः फल कार्यञ्च यस्य हि ॥

अकर्मक विजानीयात् तदायुगपत् बुध ॥५॥

यथात्र मच्चिदागन्टो निर्विकारी निरञ्जन ।

भुवो भार समुदत्तुं पादुरामौञ्जनार्दन ॥६॥

फलव्यापारयोरैक्य यदा गस्य न दृश्यते ।

स धातुर्निश्चित ज्ञेयो युधैरत्र सकर्मक ॥७॥

साधव परमानन्द सर्वकारणकारणम् ।

भजेऽष कीशत्र नित्य मुक्तये मुक्तिद यथा ॥८॥

सकर्मकतात् मटा धातो प्रत्यया कर्तृकर्मणीः ।

अकर्मकात्तथा चोक्ता भाये कर्तारि पण्डितै ॥९॥

तोय पिवति यागोऽथ, पीयते तेन वा यथा ।

जटे गेते सुखे कश्चिच्छ्रयते वापि केचित् ॥१०॥

लयभावप्राप्त्यस्य सोदाहरणं लक्षणं, तत्राक्रियाभिन्नाधिनगद्यते ।

क्रियायाः सततं यत्र केवलं भावबोधनम् ।

भाववाच्यं भवेत्तत्रान्यपुरुषैकवाचकम् ॥११॥

यथा त्वया गद्या चात्र स्थीयते ज्ञानहेतवे ।

अन्यैश्च विविधैर्लोकैर्भूदपिस्तास्य मन्त्रिभौ ॥१२॥

० तथाचोक्तम् " फलव्यापारयोरैक्यतायात्सकर्मक ।

धातुस्त्वयोधर्मिभेदे सकर्मक इदाहृतः " ॥

भावे कर्मणि वाच्ये च धातु स्यादात्मनेपदी ।
 कर्मकट्टं प्रधानेऽपि तथा प्रोक्तो मनोपिभि ॥१३॥
 चैत्रेण स्थीयते स्वात्र पुस्तक पठ्यते यथा ।
 गजिन भिद्यमानो हि भिद्यते वृक्षकः स्वयम् ॥१४॥
 धातो विधीयते नित्यं भावकर्मकवाचिनि ।
 यक्प्रत्ययो विशेषेण विषये सार्वधातुके ॥१५॥
 लड्लोटो लङ्लिटो प्रोक्तो विषय सार्वधातुक ।
 ततो ऽन्यत्र न तत्प्रामि विशेषस्तत्र चोच्यते ॥१६॥
 परस्मैपटिनो धातो केवल चात्मनेपदे ।
 प्रयोग क्रियते नित्यं विशेषस्तु क्वचित् क्वचित् १७
 टाधाप्रभृतिधातूनामन्याकारस्य तत्त्वतः ।
 ईकारादेश एव स्याद् यकारे प्रत्यये परे ॥ १८ ॥
 टीयते पुस्तकं भ्रात्रे धीयते च मनो हरौ ।
 गीयते च हरे कीर्तिं पीयते मधुर पय ॥१९॥
 र्दस्थानेऽयड् भवेच्छीडो यकारे प्रत्यये क्ङिति ।
 पर्यङ्के श्यते शान्त यथा रामेण सीताया ॥२०॥

८. सकर्मकादातो कर्त्तरि कर्मणिच तथा अकर्मकाद् धातो
 कर्त्तरि भावे च प्रत्यया भवन्ति ।

११ यत्र क्रियाया निरन्तर भावबोध एव भवति तद्भाववा
 च्यम् । तत्र क्रियायामन्यपुरुषस्यैकवचनमीवभवतीत्यर्थः ।

१८ अत्र प्रभृतिशब्देन सा [साड्माते] सा [से शब्दे] सा
 [योऽन्तावगाणि] पा [पा पाने] स्या चेति धातवो गृह्यन्ते ।

तनुधातोस्तु वाकारोऽन्तादेशः प्रत्यये यकिं ।
 तायते तन्यते विप्रवं हरिणा विप्रत्रकपिणा ॥२१॥
 इकारोकारयो दीर्घां गकारे प्रत्यये परे ।
 शीयन्ते रिपवो नित्य वाच्य च श्रूयते यथा ॥२२॥
 षट्कारस्यान्तिमस्यापि स्थाने रिड् स्यात्तथा यकिं ।
 कृत्प्रश्च क्रियते रम्यं भियते यातंको यथा ॥२३॥
 षट्कारान्तस्य मयोगा दे धांतोद्यच्छतेस्तथा ।
 षट्स्थाने ऽर्धियुधे नित्य क्रियते प्रत्यये यकिं ॥२४॥
 स्मर्यतां स्मर्यता विष्णु-यथा नित्य विमुक्तये ।
 अर्यता गर्यता तूर्णं गन्दिर मोदहेतवे ॥२५॥
 षट्कारस्यान्तिमस्यात्र पयर्गाश्च परस्य वै ।
 ईरुतौ क्रमशो ज्ञेयो गकारे प्रत्यये परे ॥२६॥
 नदी तु लौर्यते नावा पयसा पुर्यते घट ।
 गहप्रच्छव्यधा स्थाने गृहपृच्छविधो बुधे ॥२७॥
 चादेशा क्रमशो ज्ञेया यजश्चिजस्तथा गथा ।
 गृह्यते वचन सत्य पृच्छते कठिन वच ॥२८॥
 विध्यते हरिणा व्याध इज्यते च पुरन्दरः ॥
 णिजगतां तु धातूना मिकारस्यान्तिमस्य वै ।
 लोपी विधीयते नित्य यकारे प्रत्यये परे ॥२९॥

२४ संयोग चादी येस्य तादृशस्य षट्कारान्तस्य षट्धातोश्च
 षट्कारस्थाने चर यकारे पतरये परे विबुधे पण्डिते क्रियते

काय्यते स्याप्यते कृत्य दृष्यते दर्शयते यथा ।
 इकारस्य च लोपेन पदमन्यत् प्रसाध्यताम् ॥३०॥
 वच्वदो वव्वसोश्चैव स्वव्वहो, प्रत्यये यकि ।
 अकारेण सम वस्योकारादेशो विधीयते ॥३१॥
 उच्यते चोद्यते वाक्यमुच्यते च पठो यथा ।
 उद्यते च भरो भृत्यै, सुच्यते चोच्यते मया ॥३२॥
 मन्थादीना नकारस्य लोपः स्यान्मध्यवर्तिनः ।
 यकारे प्रत्यये नित्य मध्यते दधि रावया ॥३३॥
 स्वरान्तेभ्यश्च इनदृग्भ्या यदृश्च 'डांगमो मत' ।
 लुङ्लृटो लृङ्ङिडोश्चैव विभाषा प्रत्यये यक्षि ॥३४॥
 धातोरन्त्यस्वरस्यात्रोपभाङ्गस्वस्वरस्य च ।
 इटि वृद्धि यथा श्रोता श्राविता लुटिजायते ॥३५॥
 इनो इस्य च घादेश इकारे प्रत्यये परे ।
 घानिता रामचन्द्रेण हन्ता वां रावणो यथा ॥३६॥
 उपधावर्तिनो ङस्वस्वरस्येति गुणः परे ।
 दर्शयते यथा रामो द्रक्ष्यते, वा मया कदा ॥३७॥
 आकारान्तस्य धातो स्यादिकारे दांगम परे ।

३३ मन्त्र, दग्ध, भ्रन्त, इत् प्रत्यय, दन्त, चैतया धातु
 मध्यवर्तिनो नकारस्य यकारे परे लोपे मन्तीत्यर्थः ।
 ३४ ३५ स्वरान्तादिधातवा लृङ्ङिडोश्चैव इकारे
 निखितचक्रे प्रदर्शयते ।

प्रायाय टाथिता दाता मुक्ती रासेण वा यथा ॥३८॥

प्रदर्शयते विज्ञिषीऽथ भाषणाच्च विधानतः ।

वार्त्ताच्च नुडो नित्यं ताकारे प्रत्यय परे ॥३९॥

इकार द्वितये धातो रूपधावतिनस्तथा ।

अकारस्य सदा युद्धिस्तथा चान्यम्बरस्य वै ॥४०॥

उपधावतिनो नित्यं गुणो ङ्ङम्बरस्य च ।

यथाऽवेदि मया रामो ऽमानि चान् विमुक्तये ॥४१॥

स्वरान्तस्य सटा धातोस्तथा दृग्यद्दृशना लुडि ।

तभिन्नप्रत्यये वार्य्यो लुटा तुन्धो विधि र्थना ॥४२॥

ताताज्ञा शिरसाधाय व्रजतः सीतया समम् ।

अथाविपता रामस्य वाचोऽशोषत वाञ्छने ॥४३॥

धातु	नृट	लृट	रुद्ध	धातोर्निष्ठ	कित्
शुश्रुषणे	श्रीता	श्रीष्यत	शश्रीष्यत	श्रीषीष्ट	शुश्रुषे
	श्राविता	श्राविष्यत	शश्राविष्यत	श्राविषीष्ट	
सङ्घ उदान	पहीता	पहीष्यते	पपहीष्यत	पपहीषीष्ट	सङ्घे
	पाहिता	पाहिष्यत	पपाहिष्यत	पाहिषीष्ट	
दृशिरपेक्षणे	दृष्टा	दृष्यत	पदृष्यत	दृषीष्ट	दृष्टये
	दृशिता	दृशिष्यते	पदृशिष्यत	दृशिषीष्ट	
हन दिला	हन्ता	हनिष्यत	पहनिष्यत	हनिषीष्ट	हन्ते
गत्यो	घानिता	घानिष्यते	पघानिष्यत	घानिषीष्ट	
दा दान	ता	ताष्यत	पदाष्यत	दाषीष्ट	दादे
	दायिता	दायिष्यते	पदायिष्यत	दायिषीष्ट	

* छात्रणा शीघ्रयोधाय नियमक्रमशान्निनाम् ।
रूपाणि च प्रदृश्यन्ते धातूना चक्रतो यथा ॥४४॥

णिजतप्रकरणम् ।

यदाऽन्य प्रेरयत्यत्र कश्चित् कार्ये प्रयोजकः ।
प्रेरणाद्यर्धवाच्ये णिच् तत्र धातोर्विधीयते ॥१॥
धातोरन्त्यस्वरस्यात्र वृद्धि णिचि निगद्यते ।
उपधावर्तिनोऽकारस्यापि वृद्धिस्तथा ध्रुवम् ॥२॥
श्रावयते पिता धर्मं धार्मिकंस्तनय यथा ।
हारयत्याशु भृत्येन भारं वाहयते प्रभु ॥३॥
उपधावर्तिनी धातो गुणो ङस्वस्वरस्य वै ।
दर्शयते हरि भक्तान् मोचयत्यत्र दुःखिनम् ॥४॥
णिजन्तो धातुरेवात्मने परस्मैपठे तथा ।
भवेन्नूनं यथा दर्शयते दर्शयति प्रभुम् ॥५॥
लङ्गोटी लङ्ङिडोश्चैव भ्रादिधातुसमानि वै ।

धातव	वद	भुञ्ज्	मग्	शृ	इज्	डा
एकवचनम्	अवादि	अभाति	अमानि	अयादि	अवाध	अदा य
द्विवचनम्	अवादिषातां	अभुञ्जाताम्	अमसाताम्	अशोषातां	अघानि	
अद्विवचनम्	अवादिषत	अभुञ्जत	अमसत	अशोषितां	अघादिषातां	अदिषताम्
				अशोषत	अघादिषातां	अदादिषाताम्
				अशोषयत	अघादिषत	अदिकत
					अमानिषत	अदादिषत

रूपाणि प्रभवन्तत्र णिञन्तस्यापि धातुत ॥६॥
 चमन्ताना घटादीना णिञि वृथा न भूयते ।
 धातोरन्तामुरस्यैवो पधाकारस्य वे तथा ॥७॥
 गुणोज्जुगागृधात्वोर्नो भवत्यन्तामुरस्य च ।
 यथा जागरयत्यत्र जरयत्येव वा जनम् ॥ ८ ॥
 इतो घातो दुतो दूप् इड् धातोरांश्च भवेत्तत् ।
 शदो दस्य च तादेशः णिञि स्यात्प्रत्यये परे ॥९॥
 रुहो इत्य विभाषा स्यात् पादेशश्च परे णिञि ।
 रोपयते यथा वृक्षान् रोहयत्यथैवा जनः ॥१०॥
 उभ्याने तु स्फुटे धातो राकारो णिञि कथ्यते ।

६ चत णिञन्तस्यापि धातुतो धातो रूपानि ऋटि शीटि
 ऋडि ऋडि च भूदिगणाय धातुतुभ्यानि भवन्ति यथा शुवातो
 आशयति, आशयतु, अशययत् आशयेदिति रूपानि चतुर्षु लका
 रेषु क्रमशो भवन्ति ।

७ चमन्ताना घटादीनां चास्त्यस्वरस्य तृथोपधावर्तिनोऽ
 कारस्य च वृद्धिर्न भवति । यथा गम् गमयति, दम् = दमयति
 नम् = नमयति, रम् = रमयति, शम् = शमयति, घट = घटयति
 व्यय् = व्यययति, जन = जनयति, त्वर = त्वरयति प्रप् = प्रपयति
 ज्वल् = ज्वलयति ।

८ इमे दुप् इड् धातूनां स्थानक्रमशो धातुत्वात् प्राप—प्रापेया
 भवन्ति । यथा इन् = घातयति, दुप् = दूषयति । चधि + इड् =
 चध्यापयति । शदधातो दस्य तादेशो भवति यथा शद् = शात
 यति ऋटि रूप भवति ।

प्रीधूधात्वोर्नकार स्याद्विभाषा प्रत्यये णिचि ॥११॥
 ऋद्धीप्रभृतिधातुभ्य चाकारान्तेभ्य एव च ।
 भूयते पागमेनात्र ज्ञापयत्यर्पयत्यरम् ॥ १२ ॥
 पानर्थस्यापि पाधोतो यागम क्रियते बुधैः ।
 रक्षार्थस्य तथा तस्य जागमो णिचि समतः ॥ १३ ॥
 पाययते जल धाल्या शिशुं पालयते यथा ।
 ज्ञापयते सुजन विज्ञो ज्ञान ज्ञानविदा वरः ॥ १४ ॥
 रञ्जधातोर्नलोपः स्यान्मृगयार्थे परे णिचि ।
 मृगान् रजयतिव्याधो यथारख्ये मृगार्द्धनः ॥ १५ ॥
 तद्विज्ञोर्थे नलोपो नो रञ्जधातोस्तथा भवति ।
 तृणदाने यथा व्याधो गामे रञ्जयते मृगान् ॥ १६ ॥
 इण्धातोस्तु गमादेशो णिचि नित्य विधीयते ।
 यामे गमयते पुत्रं यथा तातो सुरान्वितः ॥ १७ ॥
 ज्ञानार्थस्य तथा तस्य गमादेशो न समतः ।
 प्रत्याययति सित्त स्र यस्तुमाध यथा नरः ॥ १८ ॥

११ स्फुरधातोर्हस्वान्त पाकारो भवति णिचि प्रत्यये । यद्यो
 स्फुर् = स्फारयति स्फोरयति । पी = पीषयति पाययति । धु =
 धूमयति धावयति ।

१२ प्रभृतिशब्देनात्र वक्ष्यते स्फुरोधातू गृह्येते तथा च षट् ऋ
 ऋद्धीधातुभ्यस्तथापाकारान्तेभ्यो धातुभ्य पागमो भवति ।
 यथाङो = ङेपयति, षट् = षर्पयति, श्लो = श्लेपयति कृशो = श्लोप
 यति, प्या = प्यापयति प्या = प्यापयति ।

कर्त्तव्यं स्वयं यत्र भयविस्मयनोधनम् ।

भीधातोर्भीप् स्मिधातोश्च स्थापादेशो निगद्यते ॥१९॥

तत्रात्मनेपदं नित्यं सर्पिं गीषयते शिंशुम् ।

अन्यत्रैव तु मर्षेण वालं भाषयते नरः ॥२०॥

णिजन्तेभ्यश्चधातुभ्यो भवत्याम् प्रत्ययो लिटि ।

ततः क्लृप्त्वमधातुना प्रयोगं क्रमशो भवेत् ॥२१॥

श्रावयामास पुत्रं स्रुजं च धर्मसहिताम् ।

वा श्रावयास्वभव श्रावयाञ्चक्रेऽथवा यथा ॥२२॥

णिजन्ताटुत्तरे नित्यं मकारो लुडि जायते ।

तस्याभ्यासो भवत्यत्र लिटा तुल्यं ततोऽपरम् ॥२३॥

५. अभ्यासादिककार्यञ्च क्रियते यत्नतोबुधैः ।

णिजन्तात् मरतत धातोरकारे विहिते मति ।

अन्त्येकारस्य लोपः स्यात् परभागे स्थितस्य हि ॥२४॥

परभागोपधाटीर्धमूरो गच्छति लाघवम् ।

णिजन्तधातुपूर्वस्य स्वरौ ङमूद्य गौरवम् ॥२५॥

णिजन्तानां तु धातूनां पूर्वाकारस्य वे लुडि ।

ईकारः स्यात् यथानित्यमधीचलदपीपलत् ॥२६॥

पूर्वाकारस्य नेकारः स युक्ते परवर्णके ।

इकारस्य भवेत्क्वापि त यथाऽजिज्ञपत् प्रभु ॥२७॥

सेषि = असोषिषत् । मेदि = अयोभिदत् । मोषि = अमूषत् ।

निन्दि = अनिन्दत् । गिञ्चि = अगिञ्चत् । इषि । अशीइषत्

शामि = अशामत् । भञ्चि = अचञ्चत् ।

स्मृन्नुधात्वो, त्वरस्यापि नेत्व भवति कुवचित् ।
 अतस्तरद् यथा कृष्णो यादधान् दु खसागरात् ॥२८
 भ्राजिद्वीप्याद्रिधातूना णिजन्ताना परस्थित ।
 उपधावर्तिदीर्घस्वरो वा ह्रस्वो भवेद् तथा ॥२९
 अदीदिपद् यथा काम मदिदीपत् क्रुधा शिव' ।
 अविभ्रजद्रवभ्राजद् देवान् कृष्ण स्वतेजसा । ३० ॥
 ष्टकारोपधधातूना णिजन्ताना तथा लुङि ।
 विभाषाऽकृतिभेद् स्यादवयवतद्वीवृतत् ॥३१॥
 स्वपिधातो णिजन्तस्य स्थाने सुपि विधीयते ।
 असूपुपद् यथादेवान् विभु कृष्ण स्वमायया ॥३२॥
 स्थाधातोस्तु णिजन्तस्येकार आस्थानकी भवेत् ।
 अतिष्ठिद् यथास्थाने देवान् कृष्णो दयार्णव ॥३३
 श्रुत्प्रभृतिधातूना णिजन्ताना तथा लुङि ।
 पूर्वभागे त्वकारस्य श्रु भवत्, क्रमण सदा ॥३४॥
 अदिद्रवद् यथा देवानदुद्रवदथो रिपु ।
 अशिश्रवद् यथा छात्रान् गुरुज्ञानिसशुश्रवत् ॥३५॥

एवञ्च रलि = पररघत् लङि = पलकङ्कत् मजि = मजीनलत्
 स्मारि = समन्तरय् त्यरि = अतत्वरत् व्यधि = अतिथ्यवत् अवि =
 अविभ्रवत् ॥

* ३४ प्रभृतिशब्देनाथ द्रुत्, अवाततो मृच्छन्ते । एतेषा णिजन्त-
 धातूना पूर्वभागे वर्तमानस्याधकारस्य स्थानं क्रमण इकारो
 भवते लुङि । यथा श्रु = अविभ्रवत् प्रद्वयवत् । द्रु = अतत्वरत्
 भवत् । श्रु = अतिथ्यवत् अविभ्रवत् ।

सपथोगिधातुरूपाणि ।

षातु लट् लिट् लृट् वाच्यप लृट् दुह् रानु वा शानच् क्तुम् विशेष्यपद णिजत्त सनन्त यट्त् क्त्वाच्
 अर् (भक्षणे) अत्ति आद ङघास आस्यति अत्तु अवसन् अघते व्वादि अटन् जाघ अत्तु घास आदयति जिघसति ” वाग्धा
 अर् (अनुभोजने) अरुनाति आरा अशिष्यति अरुनातु आशीर् अर्यते आशि अरुन् अशित, अशितु अरानम् आशयति अशिशयति -शशयते अशित्वा
 अर् (अभूषणाय) अरुनुते आनशे अशिष्यते अरुनुतां आशिष्ट अर्यते आशि अरुनान अशित अशितु अरानम् आशयते अशिशयते अशशयते अशिश
 अर् (अभूषणे) अस्यति आस असिष्यति अस्यतु आस्यन् अस्यते आसि अस्यन् असत् असितु जास आमयति अभिसिपति + असित्वा
 आर् (उपदेशने) आरते आसाञ्जे आसिष्यते आस्ताम् आसिष्ट आर्यते आसि आसीन आसित्वा आसितु आसनम् आसयते आसिसिपते + आसित्वा
 आर् (व्यक्तौ) अनक्ति आनञ्ज आञ्जिष्यति अनक्तुं आञ्जीत् अञ्जते आञ्जि अञ्जन् अक्त अत्तु अङ्ग अञ्जयति अञ्जिष्यति ० अङ्क्त्वा
 ङ् (इण्गतो) एति इयाय एष्यति एतु अगात् ईयते अगायि यन् इत् एतु अयनम् गमयति णिगमिषति ० इत्वा
 (इब्अध्ययने) अघते अधिजगे अघेष्यते अर्धन्, अघ्येष्ट अर्धीयते अघ्यागयि अघीयान अघात् अघ्येतु अघ्यापयति अधिनिगसिते, अधीत्य
 कृ (निक्षेपे) निरपति चकार कारिष्यति किरतु अकारीत् काथ्यते अकारि किरत् कौर्ण कार्तु किरणम् कारयति चिकारिषति चैकीर्ष्यति कीर्त्वा
 कृ (डुठन्-रूणे) करोति चकार कारिष्यति करोतु अनापीत् क्रियते अकारि कुर्वन् कृत कर्तुं कारणम् कारयति चिकारिषति चैकार्यते कृत्वा
 कृरते चक्रे कारिष्यते कुरता अहृत् ” ” कुर्वाण ” ” कारयते, चिकारिषते ”

क्षि (क्षये) क्षयति चिक्षाय क्षेप्यति क्षयतु अक्षयीन् क्षीयते अक्षायि क्षयन् क्षीण क्षेतु क्षय क्षाययति चिक्षीषति चैक्षायते क्षित्वा

न्या गाह (प्रवेशे) गाहते जगाहे गाहियते गाहता अगाहिटि गाहते अगाहि गाहमान गाहित गाह गारितु गाह गाहयते जिगाहियते जागाहते गाहियत्वा
 " ने (शब्दे) गायति जगौ गाम्याति गायतु अगामीत् गीयते अगायि गायन् गीत गातु गानम् गापयति जिगामति जगीयते गीत्वा
 क्त्वा ग्रह (उपादाने) गृह्णाति जग्राह प्रहीष्यति गृह्णातु अप्रहीत गृह्यते अप्राहि गृह्णन् गृहीत महीतु ग्रहणम् ग्राह्यति जिगृह्णाति जरीट्हाते गृहीत्वा
 गृह्णीते जगृहे ग्रहीष्यते गृह्णीता अप्रहीष्ट " " गृह्णा " " जिगृह्णते

अ चक्ष (वीक्ष्) चष्टे चल्थौ, चरये रयास्यति चष्टां अल्थत् त ख्यायते अरयायि चक्षाण चक्षित एयतु
 व्यक्त्यायाधि चचक्षे चक्षो चक्षे ग्याम्यते अवशासीन् अक्शास्त

दि तुप् (प्राती) तुष्यति तुलोन तोष्यति तुष्यतु अनुषत् तुष्याति जतोषि तुष्यन् तुष्ट तोष्ट तोष तोषयति तुनुक्षति तोनुष्यते तोतोष्टि तुद्धा
 म्या तृ (हुननतरणयो) तरति ततार तोरिष्यति तरतु अतारीत् तीर्यते अतारि तरत् तीर्ण तरितु तर्तु तरणतारयाति तितीर्यति तेतीर्यते ताल्वा
 म्या दह् (भस्मीकरणे) दहाति ददाह धस्यति दहतु अधाधात् दह्यते अदाहि दहन् दग्ध दग्धु दाहः दाह्यति दिधक्षति ददह्यते दन्दग्धि दग्ध्या
 ह्य दा (हुदाज्दाने) ददाति ददौ दास्यति ददातु अरात् दीयते अदायि ददत् दत्त दातु दाप दापयति दिक्षति, देदीयते दत्वा
 दत्ते ददे दास्यते दत्ताम् अदित " " ददाः " " दापयते दितसते " "

अ दुह् (प्रपूर्णे) दोग्धि दुदोह धोक्ष्यति दोग्यु अधुक्षत् दुहने अदोहि दुहन् दुग्धः दोग्यु दोहः दोहयति द्युष्यति दोदुष्यते दुग्ध्या
 दुग्धे दुद्गृहे धोक्ष्यते दुग्धां अधुक्षत " " दुहानः " " ते

बुआदरे) आद्रियते आद्रे आद्रियते आद्रियता शादत आद्रियते आदारि आद्रियमाणः आदतः आदरितु आदरः आदरयति आदिरपते आदेद्रीयते आद-
 र् (अप्रीती) द्वेष्ट दिक्षेप द्वेक्ष्यति द्वेष्ट आद्विष्यते अद्वेपि द्विषन् द्विष्ट द्वेष्ट द्वेष द्वेषयति दिद्विषति देद्विष्यते द्विष्ट्या

ऋषा वृ (वृन्वरणे) वृणाति बध्नार नारिव्यासि, ते वृणात् अनारीह विपते अवारि वृणन् वृत वरितु वर वारयति विचारयति, वेधायते वृका वृणीते वने, वने वरीष्यते, ति वृणीतां अनीष्ट ”

अ शास् (अनुशिष्टी) शास्ति शशास शामिव्यति शास्तु अशिषन् शिष्यते अशासि शासत् शिष्ट शामितु शामन् शामयति शिशासति शशासति शोशिव्यते शामि
 अ शी (शीङ् स्वप्ने) शेते शिश्ये शयिष्यते शेतां अशयिष्ट शय्यते अशायि शयान शयित शयितु शय्या शाययति शिशयियते शानशय्यते शयित्वा
 दि शो (ननुकरणे) श्यति शशो शाश्याति श्यतु अशासीन् अशासीयते अशायि श्यन् शितः शतः शान शाययति शिरासति शागायते शिन्या
 श्वा श्रु (श्रयणे) शृणोति शृश्राव श्रोष्यति शृणोतु अश्रीयीत् श्रयते अश्रावि शृण्वन् श्रुत श्रोतु श्रानः श्रानयति शृश्रुयते शोश्रूयते श्रुना
 श्या सञ्ज (पञ्च सङ्गे) सजति समञ्ज सहस्यति सजतु अमाङ्क्षीत् मज्यते अमञ्जि सजन् सक्त सञ्जु सञ्जन सञ्जयति भिमद्भसति सासज्यते सक्तु
 श्या सद् (पद्ल वियादे) सीदति ममाद मस्यति सीदतु असदन् सयते असादि सीदन् सन्न सचु साद सादयति सियसति सासयते सत्वा
 श्य सू (पूङ् प्राणिगमभोचने) सूते सुयुगे सोष्यते सश्विष्यते सूयते असावि सुवानः सूत सेतु सत्रिनु साव माययति सुसुपते सोपूयते मूरग
 श्या सेय (सेनाया) सेक्ते सिपेये सेभिष्यते सेमता अभेविष्ट सेष्यते असेभि सेप्रान सेधिनः सेमितु सेवा सेत्रयति मिसेभिष्यते मेषेव्यते सेकिथा
 दे सो (गोऽतकर्मणि) स्यति ससौ सास्यति स्यतु असासात् अमात् मायते असापि स्वन् सितः सात सातु सान साययति सियासति मेयोपते सिन्ना
 दे स्निह (प्रीती) स्निहति सिष्णेह सिष्णिहतुः स्नेस्यति स्नेहिष्यति स्निह्यत अस्नेहि स्निह्यन् स्निग्धः स्नेहितु स्नेग्धु स्नेहः

[स्नेहयति सिस्नेहिषति मेस्निहते स्नेहिन्वा

श्या स्मि (इयदसने) स्मयते विष्मिये स्मेष्यते स्मयता असेष्ट स्मीयते अस्मापि स्मयमान स्मित स्मेतु स्मयः स्मापयते स्मापर्यात विस्मयिष्यते

[विष्मयोपते सिन्ना

दि रच (रागे)

रच्यति ररञ्ज ररञ्ज्यति रच्यतु अराञ्ज्यति रच्यते अराञ्जि रच्यन् रक्तः रङ्गु रागः रच्यति रिरङ्ग्यति, रारच्यते रक्तु।
 रच्यते ररञ्जे ररञ्ज्यते रच्यता अरङ्ग " " रच्यमानः रिरङ्ग्यते

भ्या रमु (नीजाया)

रमते रेभे रच्यते रमता अरस्त रच्यते अरामि रममाण रतः रनु राम रच्यति रिरगतने ररच्यते रत्वा रमित्वा
 र रच्य (रधिरागर्णे) रणदि ररौध रोत्स्यति रणद्दु अरच्यत् अरौत्सात् रच्यते अरौधि रच्यत् रनुः रोदु रोध रो रयति ररत्तमान रोरच्यते रदुत्ता

रधे ररधे रोच्यते रधः वरद्व

रथाः

रुत्तमने

अ लिह (आरगादने)

लेटि लिह्रेड लेक्षयि ले अलिक्षत् अत्रिने अत्रेदि लिहत् लीट लेटु लेहः अहयति त्रिभिःश्रिभि, लेक्षयते लीयुत्ता
 लीढे लिह्रिदे लेक्षयते लीढा अलिक्षन् " " लिगानः " " श्रिभिमते

वया न (रून्डेदने)

लुनाति लुनाय लुनियति नुनायु अलानीय लुने अनामि लुनत् रूनः लीनु एता लामयति लुन्यति, लोच्यने नुना
 लुनीते लुने लीनयो लुनीता अलपिट्ट " " नुना " " लुन्यने " " लुन्यने

अ वच् (परिभाषणे)

वक्ति उवाच वक्ष्यति म्कु अत्रोचत् उच्यते अत्राचि यचत् उक्तः यक्तु यथा वाच्ययो पिरश्राते वाच्यने उक्तु।
 वमति उवाच वक्ष्यामि वमत् अत्राणीय उच्यते अत्रामि वसत् उरिन वस्तु गमः गमयति विकस्यति वाच्यने उरियत्ता

अ वस् (निगमे)

वस्ते नममे वसिष्यते वस्ता अत्रमिष्ट वस्यते अत्रामि वमान वसितः वसितु वल्ल वासयति विषयिपते वाच्यस्यते वसित्वा
 अ व्रून् (व्यक्तायात्राचि) व्रूतीति उवाच वक्ष्यति व्रूतीत् अत्राचर उच्यते अत्राचि म्नुम् उक्तः यक्तु एकि वाचयति विवक्षती वाच्ययते उक्तु

व्रूते ऊचं वस्यते व्रूताम् अत्रोषत

" " " " व्रूतागः

" " " " " "

" " " "

" " " "

ऋषा. वृ (वृञ्करणे) वृणाति बवार वारव्याति, ते वृणात् अनाशरु त्रियते अवारि वृणन् वृत वरितु वर वारयति विचारयति, वेर्मायते वृष्या वृणीते वने, रने, रनेरे वरीष्यते, ति वृणीता अवशिष्ट " प्रियरियते

वा शास् (अनुशिष्टौ) शास्ति शाशास शासिष्यति शास्तु अशिषन् शिष्यते अशासि शासन् शिष्ट शामितु शासन शासयति शाशामिष्यति शाशामिष्यते शासि
 १ शी (शीङ् स्वप्ने) शेते निदये शायिष्यते शेता अशायिष्ट शायते अशायि शयान शयित शयितु शय्या शाययति शिशयिष्यते शानाययति शयित्वा
 दि. शो (नृञ्करणे) श्यति शशौ शाश्याति श्यतु अशासीन् अशात् शीयते अशायि श्यन् शितः शानः शानु शान शीपयति निशासति शाशायते शित्वा
 भ्या ध्रु (श्ररणे) नृणेति नृश्रान् श्रोष्यति नृणोन् अश्रीषीत् श्रयते अश्रानि शण्वन् श्रुत श्रोतु श्रानः श्रावयति श्रुश्रयते शोश्रूयते श्रुना
 भ्या सञ्ज (पञ्च सङ्गे) सञ्जते समञ्ज सङ्क्षयति सञ्जतु अमाङ्क्षीत् सञ्जते अमाञ्जि सञ्जन् सक्त सङ्कु सञ्जन सञ्जयति मिमङ्क्षति सामञ्ज्यते मञ्जु
 भ्या सद् (पट्ट् प्रियादे) सीदति समाद मल्पति मीदतु असदन् सञ्जते असादि सीदन् सन्न सत्तु साद सादयति सिरमति सासयते सत्तु
 अ सू (पुङ् प्राणिगभोचने) सूते सुपुरे सोष्यते सविष्यते सूयते अमावि सुयानः सूत सोतु मथितु साय साययति सुसुपते सोपूयते सूत्या
 भ्या सेर (मेयाया) सेवते सिंये सेमिष्यते सेरता असेचिष्ट सेव्यते अवेपि सेमयान सेवितः सेपितु मेवा सेवयति सिसेमिष्यते सेपेव्यते सेचिवा
 दि मो (पोऽतक्कर्मणि) स्यति ममी सास्यति स्यतु असामीत् अमात् मीयते असायि स्यन् मितः सात सातु सान माययति सियासति सेषीयते सित्वा
 दि सिह (मीती) सिह्यति सिण्हेह सिण्धिहनुः स्नेक्ष्यति स्नेहिष्यति सिन्धत आर्षेनहत् सिन्धत अस्नेहि सिन्धन् स्निग्धः स्नेहितु स्नेग्नु स्नेहः

[स्नेहयति सिस्नेहिषति सेसिन्धते स्नेहिवा
 [स्नेहसने) स्मयते सिधिष्ये स्मेप्यते स्मयता अस्मेष्ट स्मीयते अस्मापि स्मप्रमान स्मित स्मेतु स्मयः स्मापयते स्मायति निस्मयिष्यते

[मिभीयते सिमना

ग धातु लट् लृट् लोट् लृट् लोट् शत वा शनिच् क्तुम् विशेष्यपद णिजन्त सन्त यङ्त कृ।च्
 म्ना सच (प्रञ्चपरिष्वङ्गे) स्वाप्ते सस्रजे सस्यच्च स्वङ्क्ष्यते रमजता अस्रजु स्वङ्क्ष्यते अस्त्रोञ्ज स्वजमान स्वक्त स्वङ्क्तु स्वङ्ग स्वञ्जयति सि स्वङ्क्षते

[सास्रन्त्यते लफ्ना

थ इच् (ट् हिंसागयो) ङिति जघान, दानिष्यति इतु अनधीत् दृश्यते यघानि अत्रिय प्रच हत इतु घात हाती घातयति विवा-सति जङ्घयते दत्त्वा
 द्या हा (ओहाङ् ल्यागे) जहाति जही हास्यति जहानु अहासीत् दायते अहासि जहत् हीनः हातु हासिः हापयति विहामति जहायते हित्वा
 द्या हा (ओहाङ् गती) चिहाते जहे द्रास्यते चिहीता नहास्त हायते अहासि जितान, हानः हानु हापयति, ते चिहासते जाहायते हात्या
 द्या हा (गतिप्ररणयोः) चिनोति जिन्याय हेभ्यात हिनोतु अहीयित् हीयते अहासि हि चर हितः हेतु हितिः हापयति जिघायति जेवायते हित्वा
 द्या हा (दानादनयोः) जुहोति जुहाय जुहवाच्चकार होष्यति जुहेतु अहीयत् हूयते अहासि जुहत् हुतः हेतु हुतिः हापयति जुहूयति जोहूयते हुत्वा
 म्ना हे (आङ्पूर्वक आहो) आह्वयति आनुहव आह्वस्यति आह्वयतु आह्वत् आह्वयते आहासि आह्वयन् आह्वत आह्वानु आह्वान आह्वययति

आदयते आनुह्वे आह्वस्यते आह्वयता आह्वत, आह्वस्त आह्वयमान आनुह्वयति, ते आचोह्वयते आह्व्य हुत्वा

आह्वयमान आनुह्वयति, ते आचोह्वयते आह्व्य हुत्वा

आह्वयमान आनुह्वयति, ते आचोह्वयते आह्व्य हुत्वा

इति श्री कायकुट्टपण्डितद्वाराकारत्तात्मनः केदियार्यविरचितकृतेः व्याकरणबोधे प्रथमो भागः समाप्तमगात् ।

श्री रामचरितमानस

श्री तुलसीदास रामायण ।

यह ग्रन्थ पडे परियुक्त और यह मे, श्रीगुरुजीराम जी की
लिखी हुई राम प्रति से जोध कर ज्यो गायो छाया गया है ।
राम भय से कि कालानिन् कोई इमे रामभाय मसने भीमाड की
ये हाथ को लिखी हु* प्रति से १० पृष्ठ का कोटोपाफु भी
पुस्तक में सगा दिया है और उक्त की टट पुष्टि के निचे भीमाई
की के हाथ के लिखे हुए पद्य रामा का कोटोपाफु भी उभी के
संग है, जिस में भीमाई की य* भी न कहमा पडे कि भीमाई
की के हाथ के लिखेहुत का पगाण हो पया है * नि भीमाई की
की भासि में नहीं आएता कि इतिहास में नीचे से ऊपर तन
पगसा भी भर * परीकि जो *मके गुण साहक है उग के निचे
इतना हो बहुत है । इस ग्रन्थ में तुलसीदास की का लीषा
वलिष भी लिया गया है और अक्षर रदा भी कागज अच्छा है ।
यह ग्रन्थ १८ नवरात्र १८८८ की गोरखपुर की प्रदशिती में भी
रक्ता गया था और भीमाई ने आधर्य दृष्टि से देखा । तीन भी
वर्ष पर यह अक्षय पदाथ हाथ सगा है, जिस की रामरस के
अपूर्व खाद लेना हो वे न चूकें और नीचे लिखे हुए पते से
सगा नैव । मही तो अक्षर निरस जानि पर पढ़ताता होमा ।
शुचकोटोपाफुमहित६) गुरुय विनाकोठीकी४) डाकगडसूक्त१॥

साइव प्रसाद सिंह ।

“अक्षयविनाय” प्रेम रांकीपुर ।

श्री रामचरितमानस

श्री तुलसीदास रोमायण ।

यह ग्रन्थ बड़े परिश्रम और यत्न से श्रीतुलसीदास जी की लिखी हुई राम प्रति में गोधर ज्यौ का ल्यौ छाया गया है। इस ग्रन्थ में कि कदाचित् कोई इसे अपभ्रंश समझे गोसाईं जी के हाथ की लिखी हुई प्रति को १० पृष्ठ का फोटोग्राफ भी पुस्तक में लगा दिया है, और उस की दृढ़ मुद्रि के निचे गोसाईं जी के हाथ के लिखे हुए पचासवां का फोटोग्राफ भी उसी के लग है, जिस में श्रीगो जी यह भी बतलाना पड़े कि गोसाईं जी के हाथ के लिखे हुए रामायण ही यथा है ? कि श्रीजोगी की भांति मैं नहीं चाहता कि शिष्टार में नीचे से ऊपर तक प्रथमा ही भरतु कीर्ति की उसके गुण सादक हैं उग के लिखे इतना ही बहुत है। इस ग्रन्थ में तुलसीदास जी का जीवा चरित्र भी लिया गया है और अक्षर बड़ा भी सागन पच्छा है। यह ग्रन्थ १८ नवम्बर १८८८ को गोरखपुर की प्रदक्षिणी में भी रखा गया था और श्रीगो जी की आशुकी दृष्टि से देखा। तीन मी वर्ष पर यह प्रकृत्य पटायें हाल लगा है, जिन की रामरस के अपूर्व खाद निता ही वे उचुके और नीचे लिखे हुए प्रति में लगा संके। महीं तो अक्षर निवत्त जानि पर पछताना हीमा।

गुरुफोटोग्राफप्रदिन६) मुख्य विनाफोटोकी४) डायसहस्र१॥

साहद प्रसाद सिंह ।

“ब्रह्मविद्या” प्रेम बाकीपुर ।

